

TÜRKİSTAN'DA RUS KOLONYAL POLİTİKALARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

MEHTAP ÖZBEY*

GÜLHAN KARABACAK**

Öz: Rusya'nın Türkistan üzerindeki hâkimiyet süreci, bölgenin toplumsal, kültürel ve ekonomik yapısında köklü değişimlere neden olmuştur. 16. yüzyılda Kazan ve Astrahan'ın işgaliyle başlayan Rus ilerleyişi, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Türkistan'ın tamamen kontrol altına alınmasıyla sonuçlanmıştır. Bu dönemde uygulanan idarî ve eğitim politikaları, bölgenin geleneksel yapısını dönüştürmüş; dinî kurumlar etkisizleştirilmiş, Rus dili ve kültürü eğitim sisteminde belirleyici hâle gelmiştir. Böylece Türkistan, ekonomik yaptırımlarla birlikte kültürel ve toplumsal dönüşümün yoğun olarak yaşandığı bir bölgeye dönüşmüştür. 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında kurulan Sovyet rejimi, ideolojik açıdan farklı bir görünüm arz etse de uygulamada Çarlık döneminin merkeziyetçi ve baskıcı yapısını sürdürmüştür. Komünizm ideolojisi, toplumsal eşitlik ve kalkınma vaatlerine rağmen, Türkistan halkları üzerinde ekonomik sömürü, kültürel asimilasyon ve zorunlu göç politikalarıyla derin izler bırakmıştır. Ancak bu baskı dönemi, aynı zamanda ulusal bilinç ve özgürlük taleplerinin güçlenmesine de zemin hazırlamıştır. Nihayetinde, 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türkistan Türkleri bağımsızlıklarını kazanmış ve yeni bir döneme adım atmışlardır. Bu çalışmada, Rusya'nın Türkistan'daki hâkimiyet politikaları tarihsel gelişimi içinde ele alınmakta; idarî, toplumsal ve kültürel dönüşüm dinamikleri bütüncül bir çerçevede değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Çarlık Rusya, Bolşevik, Sovyetler Birliği.

* Dr. Mehtap Özbey, MEB, mehtapppavci@hotmail.com, ORCID: orcid.org/0009-0002-1858-0421.

** Öğr. Gör. Gülhan Karabacak, Artvin Çoruh Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, gulhankarabacak@artvin.edu.tr ORCID: orcid.org/0000-0002-7168-1187.

THE HISTORICAL EVOLUTION OF RUSSIAN COLONIAL POLICIES IN TURKESTAN

Abstract: The process of Russian domination over Turkestan led to profound transformations in the region's social, cultural, and economic structures. Beginning with the conquest of Kazan and Astrakhan in the 16th century, Russian expansion culminated in the complete subjugation of Turkestan by the late 19th century. During this period, administrative and educational policies reshaped the region's traditional fabric; religious institutions were marginalized, and the Russian language and culture became dominant in the education system. Consequently, Turkestan underwent an intense process of cultural and social transformation alongside economic exploitation. Following the 1917 Bolshevik Revolution, the Soviet regime, though ideologically distinct, maintained the centralized and repressive structure of the Tsarist period. Despite its promises of social equality and development, the communist ideology left deep marks on the peoples of Turkestan through economic exploitation, cultural assimilation, and forced migration policies. However, this era of oppression also laid the groundwork for the strengthening of national consciousness and demands for independence. Ultimately, with the dissolution of the Soviet Union in 1991, the Turkic peoples of Turkestan regained their independence and entered a new historical phase. This study examines Russia's policies of domination in Turkestan within their historical context, evaluating the administrative, social, and cultural dynamics of transformation in a comprehensive framework.

Key words: Turkestan, Tsarist Russia, Bolshevik, Soviet Union.

GİRİŞ

Türkistan coğrafyası, tarih boyunca stratejik konumu ile zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları nedeniyle büyük güçlerin ilgisini çekmiş; özellikle Rusya'nın Asya'ya yönelik yayılcı politikalarının odağında yer almıştır. Coğrafi açıdan Rusya'ya komşu olması, bölgeyi Rusya'nın ekonomik, siyasi ve sosyal politikalarından doğrudan etkilenir hâle getirmiştir.¹ IV. İvan'ın 1547 yılında kendisini "çar" ilan etmesiyle birlikte Rusya, merkezîyetçi ve yayılcı bir devlet yapısına kavuşmuş; bu tarihten itibaren özellikle doğu istikametinde sistemli işgal politikaları izlemeye başlamıştır. Rusya'yı bir imparatorluk hâline getirmeyi amaçlayan bu siyaset, Müslüman dünyasıyla doğrudan temasların da

¹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 3.

zeminini hazırlamıştır.² Buradan hareketle, Rusların Müslüman dünyasıyla ilk temasları X. yüzyılda İdil Bulgarları üzerinden gerçekleşmiş, 1552'de Kazan Hanlığı'nın düşmesiyle Rusya tarihinde ilk kez Müslüman bir nüfus kendi yönetimi altına girmiştir.³ Nitekim Rusların Müslüman topluluklarla ilk temasları X. yüzyılda İdil Bulgarları aracılığıyla gerçekleşmiş; ancak bu temaslar, 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın işgaliyle niteliksel bir dönüşüm geçirmiştir. Kazan Hanlığı'nın düşmesiyle birlikte Rusya tarihinde ilk kez geniş bir Müslüman nüfus kalıcı biçimde Rus hâkimiyeti altına girmiştir. Bu gelişme, stratejik ve jeopolitik bakımdan yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Zira Kazan'ın işgali, Rusların İdil Nehri boyunca güneye ve doğuya, Hazar Denizi istikametine doğru ilerlemelerinin önünü açmış; böylece Rusya'nın Türkistan'a uzanan yayılma süreci hız kazanmıştır. Bu süreç, ilerleyen dönemlerde Türkistan coğrafyasının Rus emperyal politikalarının temel hedeflerinden biri hâline gelmesinde belirleyici rol oynamıştır.⁴ Ardından Astrahan, Kırım, Kafkasya ve nihayetinde Türkistan'ın işgaliyle bu süreç genişlemiştir.

XIX. yüzyılın farklı dönemlerinde, bugünkü Türk Cumhuriyetlerinin temelini oluşturan Türk kavimlerinin yaşadığı bölgeler, Rusya tarafından işgal edilmiştir. İşgalin ardından Rus yönetimi, "böl ve yönet" politikası çerçevesinde Türk halklarının ortak millî kimlik bilincini dönüştürmek amacıyla kapsamlı bir idari, eğitimsel ve kültürel baskı sistemi uygulamıştır. Moskova merkezli bu politika, Sovyetler Birliği döneminde daha sistenli ve katı bir biçimde sürdürülmüş; Türk kimliği yerine "Özbek", "Kazak", "Kırgız", "Türkmen", "Azeri" gibi etnik veya bölgesel kimlik adlandırmaları öne çıkarılmıştır. Böylelikle söz konusu topluluklara, birbirlerinden farklı ayrı halklar oldukları yönünde bir kimlik bilinci aşılanmıştır.⁵

Rusya, bölgedeki Türk-İslam kimliğini zayıflatmak için eğitim, dil ve din politikalarını birer araç olarak kullanmıştır. "Uygarlaştırma" söylemiyle meşrulaştırılan bu süreçte, geleneksel eğitim kurumları etkisizleştirilmiş, Rus

² Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimine Kadar Rusya Tarihi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2004, s. 72.

³ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri...*, s. 3.

⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 168.

⁵ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri...*, s. 3.

dili ve kültürü zorunlu hâle getirilmiştir.⁶ Rusya'nın izlediği yayılmacı siyaset, Avrupa'da daha çok bölgesel ve stratejik hedefler doğrultusunda şekillenirken, Asya'daki topraklarında çok katmanlı ve karmaşık bir hâl almıştır. Bu çerçevede Rusya'nın Asya'daki hâkimiyet alanlarını iki ana grupta değerlendirmek mümkündür: 1828 yılında ele geçirilen Kafkasya ile 1860'lı yıllardan itibaren işgal edilen Orta Asya bölgeleri. Buna Kırım, Volga Tatarları ve Başkırtların yaşadığı sahalar da dâhil edilmiştir. Söz konusu bölgelerde uygulanan iskân politikaları kapsamında Rus yerleşimcilerin bölgeye yerleştirilmesi, yerli halk ile Rus nüfus arasındaki demografik dengeyi değiştirmiş; bu durum, farklı etnik ve dinî gruplar arasında milliyetçilik bilincinin güçlenmesine zemin hazırlanmıştır.⁷ XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Türkistan, Rus İmparatorluğu'nun sömürgeci politikalarının merkezinde yer almış; bu durum, yerel halkın kimlik, kültür ve inanç bakımından derin bir dönüşüm yaşamasına neden olmuştur.⁸ Rus idaresi, Türkistan'daki hâkimiyetini yalnızca askerî güçle sınırlı tutmamış; elde edilen bölgelerde denetimi kurumsallaştırmak ve süreklilik kazandırmak amacıyla kapsamlı idarî ve ilmî faaliyetler yürütmüştür. Bu doğrultuda, bölgeye askerî görevlilerin yanı sıra özel olarak yetiştirilmiş bürokratlar gönderilmiş; söz konusu görevliler aracılığıyla Türkistan'ın demografik yapısı, ekonomik potansiyeli, coğrafi özellikleri ve toplumsal dokusu hakkında ayrıntılı sayısal veriler toplanmıştır. Böylece Rus yönetimi, bilimsel görünümlü bu çalışmalar vasıtasıyla bölgeyi daha etkin biçimde kontrol altına almayı ve bu politikalarını meşrulaştıracak bir bilgi altyapısı oluşturmayı hedeflemiştir.⁹

Bolşevik Devrimi ve ardından kurulan Sovyet rejimiyle birlikte Türkistan'daki Türk halklarının mücadelesi yeni bir boyut kazanmıştır. Bu yeni düzen, eşitlik ve sınıfsız toplum iddiasına rağmen uzun vadede merkezîyetçi ve baskıcı bir sistem hâline gelmiştir. Komünizm ideolojisi, bölgedeki toplumsal yapıyı köklü biçimde dönüştürmüş; ekonomik sömürü,

⁶ Eray Bayramol, "Türk Dünyasının Birliği: Türk Dünyası Teşkilatı ve Rusya," *MUTAD - Türk Devletleri Teşkilatı (Dünü, Bugünü, Yarını) Özel Sayısı*, 2025, s. 123-124.

⁷ Paul Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, Çev: Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 263.

⁸ Bayramol, a.g.m., s. 123-124.

⁹ Khalida Dervişeva, *Seyahatnamelere göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016, s. 4.

zorunlu göçler ve kültürel asimilasyon politikaları Türkistan halklarının yaşamını derinden etkilemiştir. Bununla birlikte, Rus olmayan milletler arasında özgürlük ve bağımsızlık talepleri giderek güçlenmiş ve 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türkistan Türkleri bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Sovyet yönetiminin ekonomi, siyaset ve inanç alanlarındaki katı uygulamaları, imparatorluk içinde derin toplumsal huzursuzluklara yol açmıştır. Bu bağlamda Mihail Gorbaçov'un reform girişimleri, Sovyet sisteminin çözülme sürecini hızlandırmış ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sonuçlanmıştır.

RUSLARIN TÜRKİSTAN'DA YAYILMA SÜRECİ

Rusların tarih sahnesine çıkışı, Türk tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir.¹⁰ Rusya'nın Türkistan'a yönelmesinin ardında, siyasal, askerî ve ekonomik dinamiklerin bir araya geldiği çok yönlü bir strateji yer almaktadır. Altınordu Hanlığı'nın zayıflamasıyla birlikte bölgedeki güç boşluğu, Rusya'nın önce savunma pozisyonundan çıkarak adım adım saldırı stratejisine yönelmesine zemin hazırlamıştır.¹¹ III. İvan döneminde, 1480 yılında Altın Orda Devleti'nin Ruslar tarafından ortadan kaldırılması, Türk siyasi birliğinin yeniden tesis edilmesinin önünde yüzyıllarca sürececek bir engelin başlangıcını oluşturmuştur.¹² Kazan, Astrahan ve Kırım hanlıklarının iç istikrarlılıkları, Rusların bu topraklarda nüfuz kurmalarını kolaylaştırmış; böylece bölge, Rus yayılmasının ilk sahnesi haline gelmiştir. Süregelen savaşların mali yükü, Rus hazinesini ciddi biçimde zorlamış, bu durum yeni fethedilen bölgelerin ekonomik potansiyelinin değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Ural Dağları çevresinde gelişen madencilik faaliyetleri ise Rusya'nın Türkistan'a yönelmesinde önemli bir teşvik unsuru olmuştur. Rusya, Avrupalı devletlerin uyguladığı sömürgeci politikaları örnek alarak, Türkistan üzerinden İran, Çin ve Hindistan pazarlarına ulaşmayı hedeflemiştir. Bu çerçevede "sıcak denizlere inme" ideali, yalnızca jeopolitik değil, aynı zamanda ticari ve sanayi temelli bir zorunluluk olarak görülmüştür. Türkistan'daki siyasi

¹⁰ Bayramol, a.g.m., s. 123-124.

¹¹ Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler*, cilt XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 561-570.

¹² Eray Bayramol, a.g.m., s. 123-124.

parçalanmışlık, hanlıklar arasındaki çekişmeler ve Osmanlı'nın birleştirici çağrılarına kayıtsız kalınması, bölgeyi Rusya'nın "böl ve yönet" siyasetine açık hale getirmiştir. Uluslararası hukuk ilkeleriyle bağdaşmamasına rağmen, bu yayılma politikası dönemin siyasi koşullarında uygulanabilir bulunmuştur. Bu gelişmeyle birlikte Rusya, Doğu Avrupa'da güç dengesini kendi lehine çevirmiştir. 1552'de Kazan Hanlığı'nın, 1556'da ise Astrahan Hanlığı'nın Rus hâkimiyetine girmesiyle, Rusya İdil (Volga) Nehri boyunca ilerleyerek Hazar Denizi'ne ulaşmış ve Ural bölgesinde egemenliğini pekiştirmiştir.¹³

Böylece Rusya, Türk dünyasıyla coğrafi olarak doğrudan temas kurmuş; bu durum, Türkistan'a yönelik yayılmacı stratejilerin önünü açmıştır. 1593-1603 yılları arasında Sibir Hanlığı'nın yıkılmasıyla başlayan bu süreç, 1604 yılı itibarıyla Sibiry'a'nın bütünüyle Rus hâkimiyeti altına alınmasının tamamlanmasıyla sonuçlanmış; Ruslar bu gelişmeyle birlikte "Sibiry topraklarının hâkimi" unvanını elde ederek zengin doğal kaynaklara sahip bölgeler üzerinden ekonomik ve askerî gücünü önemli ölçüde artırmıştır.¹⁴ XVII. yüzyılda Başkırt topraklarının, XVIII. yüzyılda ise Kazak bozkırlarının ilhakı, Rusya'nın Asya yönündeki ilerleyişinin devamı niteliğinde olmuştur. Rus yönetimi, imparatorluk politikasının temel hedefi olarak Akdeniz'e ve Hindistan'a ulaşmayı amaçlamış; bu stratejik vizyon, ardılları tarafından da sürdürülen kalıcı bir dış politika ilkesi hâline gelmiştir. Bu süreçte Rusya, Karadeniz ve Kafkasya'da üstünlüğü ele geçirerek büyük bir kara imparatorluğu hâline gelmiştir. Ancak bu yayılma, Türk topluluklarının uzun süre Rus egemenliği altında kalmasına neden olmuştur. Türkistan yönündeki yayılma ise I. Petro döneminde sistematik bir karakter kazanmış; Rus ordusu adım adım Küçük, Orta ve Büyük Cüz topraklarını ele geçirerek nihayet Türkistan hanlıklarını hedef almıştır.¹⁵

XIX. yüzyılın başlarında sanayileşmenin etkisiyle, Rusya'nın Türkistan ile ticari ilişkileri hızla gelişmiş, özellikle Türkistan pamuğu Rus tekstil sanayisi açısından büyük önem kazanmıştır. Rus yönetimi, bölgeye gönderdiği araştırma heyetleri aracılığıyla Türkistan hanlıkları hakkında ayrıntılı bilgiler

¹³ Saray, "Rusya'nın Türkistan'da...", s. 561-570.

¹⁴ İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2019, s. 505; Eray Bayramol, a.g.m., s. 124.

¹⁵ Bayramol, a.g.m., s. 124

toplamış, stratejik yollar ve coğrafi konumlar üzerine raporlar hazırlamıştır. Çar II. Aleksandr (1855-1881) döneminde iç karışıklıklar ve Kafkasya'da Şeyh Şamil liderliğindeki Müslüman direnişi, Türkistan'a yönelik planlanan askerî harekâtı bir süre geciktirmiştir. Ancak 1864 yılı sonuna doğru Rusya, Türkistan'ı işgal etme kararını kesinleştirmiştir. Bu doğrultuda 1865 yılında Taşkent, 1873'te Hive, 1875'te Buhara ve 1876'da Hokand Hanlıkları Rus hâkimiyetine girmiştir. Böylece Türkistan, XIX. yüzyılın son çeyreğinde tamamen Rus İmparatorluğu'nun sömürgeci kontrolü altına girmiştir.¹⁶ Bu dönemde Rusya'nın Türkistan'a yönelik ilerleyişi, dönemin basınında da yakından izlenen bir süreç olmuştur. Yayınlarda, Rus yönetiminin 1864'ten itibaren Türkistan'da sistemli bir hâkimiyet kurmaya yöneldiği ve bu sürecin çoğu zaman fiilî çatışma yaşanmaksızın ilerlediği vurgulanmaktadır. 1865 yılında vilayet teşkilatının kurulmasını mümkün kılan ölçüde toprak kazanımı sağlanmış, aynı yıl bölgeye vali atanması ise idarî yapının kalıcılaştırılmasına yönelik bir adım olarak değerlendirilmiştir. Taşkent'in kısa süre içinde bölgenin idarî merkezi hâline getirilmesiyle Rus hâkimiyeti askerî ve idarî bakımdan pekiştirilmiştir.¹⁷

Rusya'nın Türkistan'a yönelik politikasının iki temel amacı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, Türkistan pazarlarını bütünüyle kendi denetimine almak; ikincisi ise İngiltere'nin bölgede muhtemel bir nüfuz alanı oluşturmamasını engellemektir.¹⁸ Bu süreçte Türkistan, Rusya açısından yalnızca bir sömürge alanı değil, Asya içlerine yönelik askerî ilerleyişin ve İngiliz ticaret yollarını dolaylı biçimde dengeleme arayışının stratejik bir unsuru hâline gelmiştir. Rusya'nın Türkistan'daki kara hâkimiyetini, Vladivostok merkezli deniz ve lojistik yatırımlarıyla desteklemesi, bölgeyi merkezî idareye entegre etmeye yönelik bütüncül bir güç siyaseti izlediğini göstermektedir. Bu çerçevede Türkistan, XIX. yüzyılın sonlarında büyük güçler arasındaki askerî, ekonomik ve siyasî rekabetin kesiştiği kilit bir coğrafya olarak öne çıkmıştır.¹⁹ Ruslar, Türkistan'ı ticari ve askerî açıdan kontrol altına almayı amaçlamış; aynı

¹⁶ Eugene Schuyler, *Türkistan*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 14.

¹⁷ (BOA), Yıldız Perakende Evrakı, HR., 5/18, H. 29 Zilhicce 1298.

¹⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 64.

¹⁹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Tahrirat-ı Komisyonlar (Y..PRK.TKM.), 8/27, H. 25 Cemâziyelâhir 1302.

zamanda İran ve Afganistan üzerinde nüfuz kurarak Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na ulaşmayı, yani tarihsel stratejileri doğrultusunda “sıcak denizlere erişim” hedeflerini gerçekleştirmeyi arzulamışlardır. Bu hedeflerine, İngiltere'nin karşı koyması nedeniyle tam olarak ulaşamamaları da tüm Türkistan'ı ele geçirerek zengin pamuk üretim alanlarına, tarihi ticaret yollarına ve gelecekte müstemleke olarak kullanabilecekleri geniş bir bölgeye sahip olmuşlardır.²⁰

Rus idaresi, Türkistan'da İngiltere'nin Hindistan'daki sömürge modeline benzer bir yöntem izlemiş; bölgeyi, Rus sanayisi için ucuz hammadde kaynağı ve mamul ürünler için yeni bir pazar haline getirmeyi hedeflemiştir. Bu dönemde yerel halk, dinî ve geleneksel tepkilere rağmen, yeni düzeni kaçınılmaz bir kader veya zaruret olarak görmüş; hatta ulema sınıfı dahi modernleşme sürecine temkinli bir uyum göstermiştir.²¹ Küçük ve bağımsız Türk devletlerinin, siyasal birlikten yoksun oluşu ve çevrelerindeki gelişmeleri yeterince analiz ederek buna uygun önlemler alamamaları sonucunda, Asya coğrafyasındaki liderlik konumunu kaybetmişlerdir. Bu zayıflama süreci, bölgenin stratejik hâkimiyet mücadelesinde belirleyici olmuş; özellikle doğuda Orta Asya yönünde Rus genişleme girişimlerinin yeniden canlanmasına zemin hazırlamıştır.²²

Rusya, Türkistan hanlıklarının işgalinin ardından tesis ettiği Türkistan Genel Valiliği aracılığıyla bölgeyi merkezî bir idari yapı içine dâhil etmeyi ve yerel toplumu doğrudan denetim altına almayı hedeflemiştir. Bu süreçte atanan idareciler yoluyla oluşturulan yönetim mekanizması, sömürgeci idare anlayışının bölgeye uygulanmasını sağlamıştır.²³

Rusya, Türkistan üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmeye çalışırken kendi içinde de büyük sarsıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Avrupa'da 1815 sonrasında ortaya çıkan liberal hareketler, otoriter ve feodal bir siyasal-ekonomik düzen içinde yaşayan kapalı Rus toplumuna tam anlamıyla nüfuz

²⁰ Mehmet Yetişgin, “Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları”, *Türkler*, cilt XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 604.

²¹ Zeki Velidi Togan, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 276.

²² Hayit, a.g.e., s. 41.

²³ Hatice Kerimov, *Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 214.

edememiştir. Bu durum, ekonomik sorunların çözümünü güçleştirmiş, toplumsal sıkıntıların giderek yoğunlaşmasına ve toplumsal gerginliğin artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, Rusya'daki sorunlar temelde ekonomik nitelik kazanmış ve liberal düşüncenin etkisini sınırlamıştır. Buna ek olarak, 1899-1903 yılları arasında Rus endüstrisi ciddi bir kriz yaşamış; bu durum ekonomiyi önemli ölçüde sarsmıştır. 1904'te Japonya ile savaşın başlaması, özellikle köylülerin askere alınması nedeniyle tarımsal üretimde azalmaya ve gıda maddeleri sıkıntısına yol açmıştır. Aynı dönemde hammadde eksikliği, fabrikaların üretimini düşürmüş ve işsizliği artırmıştır. Bu ekonomik ve sosyal koşullar, işçiler arasında sınıf bilincinin güçlenmesine ve aynı zamanda yeni toplumsal huzursuzlukların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Başlayan bu ayaklanmalar, 1905 Devrimi'ni tetiklemiş ve etkileri 1917'ye kadar süregelen bir toplumsal ve siyasal dönüşüm sürecini başlatmıştır.²⁴

1917 BOLŞEVİK İHTİLALİ VE SOVYET DÖNEMİ

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya geldiği devletlerden biri de Rusya olmuştur. Kafkas Cephesi'nde iki taraf arasında şiddetli çatışmalar yaşanırken, Şubat 1917'de Rusya'da meydana gelen devrim, Rus ordusunun cephedeki konumunu ciddi biçimde sarsmıştır. Bu gelişmenin ardından imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusya savaş dışı kalmış ve Kafkas Cephesi'nden çekilmiştir.²⁵ Bu gelişme, yalnızca askerî dengeleri değil, Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türk topluluklarının siyasal beklentilerini de doğrudan etkilemiştir. Özellikle 1917 Şubat Devrimi sonrasında Çarlık rejiminin yıkılması, Türkistan'da uzun süredir baskı altında bulunan halklar arasında özgürlük ve kendi kaderini tayin etme yönünde güçlü bir umut dalgası yaratmıştır.²⁶ Ancak bu sevinç kısa süreli olmuştur. Zira Bolşevik yönetiminin yayımladığı “tüm memur ve askerlerin bulundukları yerde kalmalarını” öngören emirname, Türkistan halkı açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu emirle, bölgeye daha önce yerleştirilen ve 1916'daki milli ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastıran Rus sivil ve askeri

²⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 780, 791, 797.

²⁵ Ahmet Eyicil, *Siyasi Tarih (1789-1939)*, Gün Yayınları, Ankara 2005, s. 248-249.

²⁶ Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D. Steinberg, *A History of Russia*, Oxford University Press, New York 2018, s. 449-453.

görevliler yerlerinde kalmaya devam etmişlerdir. Bu kişiler, geçmişte Çarlık idaresine hizmet ettikleri gibi, devrim sonrasında da Bolşevik yönetimin çıkarlarına hizmet etmeye hazır durumdaydılar. Dolayısıyla Türkistan'daki siyasi ve toplumsal baskı, rejim değişikliğine rağmen devam etmiştir.²⁷

Bolşevik Devrimi, Rusya'nın kaderini köklü biçimde değiştirmiş; "Bolşevikler" olarak adlandırılan aşırı sosyalist bir grubun iktidarı ele geçirmesi yeni bir dönemin başlangıcı oluşturmıştır. Devrimin lideri olan Vladimir İlyiç Lenin, I. Dünya Savaşı'nı nedenleri ve amaçları bakımından kapitalist devletlerin çıkarına hizmet eden bir savaş olarak değerlendirmiştir. Lenin'e göre, halkın bu savaşta hiçbir çıkarı bulunmamakta; dolayısıyla ülkenin tüm gücünü siyasal ve toplumsal yeniden yapılanma için seferber edebilmesi adına barışa ulaşması gerekmektedir. Bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için de ulusun temsil organı olarak geleneksel bir kurucu meclis yerine, işçi, asker ve köylüleri temsil eden Sovyetlerin iktidarı devralması zorunlu görülmüştür.²⁸

Bolşevik İhtilali sonrasında Türkistan'daki Rus idareciler, yeni yönetimin talimatları doğrultusunda "İşçi, Asker ve Köylü Şurası" adıyla bir yönetim organı oluşturarak bölgeyi yeniden askerî esaslara dayalı bir biçimde yönetmeye başladılar. Ancak kısa bir süre sonra Moskova'dan gelen ikinci bir emir üzerine, Türkistan'ın idaresini yeniden düzenlemek amacıyla "Geçici Hükümet Encümeni" kurulmuş; Bu encümen, uzun yıllar boyunca Türkistan'ı Rus müstemlekesi hâline getirmek için çaba harcamıştır. Encümen, Rus şovenistlerinin çoğunlukta olduğu bir yapıya sahiptir ve Türk temsilcilerden yalnızca Sadri Maksudi, Muhammed Can Tınışbay ve Ali Han Bökeyhan gibi isimlere yer verilmiştir. Ancak Türk üyeler sayıca azınlıkta olduklarından, encümende ülkelerinin menfaatine olacak herhangi bir kararın alınmasına etkili biçimde katılamamışlardır.²⁹

Şubat Devrimi'nin ardından Türkistanlı aydınlar, ortaya çıkan siyasal serbestlik ortamından yararlanarak kendi geleceklerini tayin etme yönünde girişimlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda, 17 Nisan 1917 tarihinde Taşkent'te 440 delegenin katılımıyla "Türkistan Müslüman Kongresi" toplanmıştır. Kongrenin gündeminde, başta Rusya'nın yeni devlet düzeninin

²⁷ Saray, a.g.e., s. 238.

²⁸ Pierre Renojvin, *Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1982, s. 399.

²⁹ Saray, a.g.e., s. 239.

niteliği olmak üzere, Türkistan'ın kendi kendini yönetme hakkına ilişkin meseleler yer almıştır. Kongre, Rusya'nın gelecekteki yönetim biçiminin demokratik ve federatif esaslara dayandırılması gerektiği sonucuna varmıştır.³⁰ Kongrede Türkistan'ın kendi kendini yönetme hakkı kabul edilmekle birlikte, bu hakkın özerklik mi yoksa tam bağımsızlık şeklinde mi uygulanacağı konusunda net bir tutum ortaya konulamamıştır.³¹ Kongrede ayrıca toprak meselesi gündeme getirilmiş; Rus göçmenlerine tahsis edilmiş arazilerin eski sahiplerine iade edilmesi ve bundan böyle Türkistan'a yeni göçmenlerin yerleştirilmemesi yönünde talepler dile getirilmiştir. Ancak bu karar, Korenskiy Hükümeti tarafından uygulamaya konulmamış; yalnızca yeni göçmen sevkiyatının durdurulmasıyla yetinilmiştir. Bu gelişmelerin ardından, 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da toplanan "Rusya Müslümanları Kongresi"nde, Türk halklarının geleceği ve izlenmesi gereken siyasal yönelim tartışılmıştır. Ancak Rusya'daki Türk topluluklarının farklı tarihsel ve toplumsal koşulları nedeniyle kongrede fikir birliğine varılamamıştır. Türk dünyasının birlik idealini savunan Gaspıralı İsmail Bey'in önerdiği çizgiye uyum sağlanamamış, bu durum Türkler arasında ortak bir siyasi hedefin henüz olgunlaşmadığını göstermiştir. Türkler arasındaki görüş ayrılıklarının yanı sıra, bölgedeki genel durum da giderek ağırlaşmıştır.³² Devrim sonrasında ulaşım ve iye sorunlarını gerekçe gösteren Rus nüfusun zorla mal ve ürün toplama uygulamaları, Türkistan halkının yaşam koşullarını daha da zorlaştırmış; böylece eşitlik ve özgürlük vaatleri pratikte karşılık bulmamıştır.³³

Türkistan İslâm Konferansı'nda alınan kararlara bakıldığında, bölgede yaşayan milyonlarca Müslüman halkın kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olması gerektiği vurgulanmış ve bu doğrultuda derhâl bir Türkistan Milli Meclisi'nin oluşturulmasının zaruri olduğu karara bağlanmıştır. Türkistan, millî uyanış sürecini, bu kararlar ve düzenlenen toplantılar aracılığıyla istişare temelinde yönlendirmeye çalışmıştır. Aynı dönemde Bolşevik yönetim, halkın desteğini kazanmak amacıyla bir dizi siyasi ve ideolojik adım atmıştır.³⁴ "Ekim" ya da "Sovyet İhtilali" olarak adlandırılan gelişmenin hemen

³⁰ Saray, a.g.e., s. 240.

³¹ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 449-453.

³² Saray, a.g.e., s. 240.

³³ Riasanovsky ve Steinberg, a.g.e., s. 449-453.

³⁴ Mustafa Kalkan, *Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonlarının Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları*, İstanbul 2007, s. 55.

ardından, Rusya genelinde Sovyet yönetimlerinin tesis edilmesine yönelik girişimler başlatılmıştır. Ancak eski rejimin tamamen tasfiye edilmesi ve Sovyet teşkilatlarının ülke sathında yerleşmesi kısa sürede mümkün olmamış; bu süreç çoğu bölgede silahlı mücadele yoluyla yürütülmüştür. Sovyet liderliği, iktidarın kalıcı hâle gelebilmesi için yalnızca Rus işçi ve köylülerinin değil, aynı zamanda imparatorluk bünyesindeki gayri Rus halkların da desteğinin hayati önem taşıdığının farkındaydı. Bu nedenle hem halk kitlelerini Sovyet yönetimi etrafında seferber etmek hem de yeni rejimin izleyeceği siyasetin temel ilkelerini ilan etmek amacıyla ardı ardına bildiriler yayımlanmıştır.³⁵ Bu kapsamda, 27 Mayıs 1917 tarihli “Rusya Halkları Beyannamesi” yayımlanmıştır.³⁶ Beyanname, Lenin’in Türkistan halkını kazanma amacını taşıyan politik bir belge niteliğindedir. Beyannamenin yayımlanmasından kısa süre sonra, hükümet bu kez doğrudan Müslüman topluluklara hitap eden ve onların dinî ile millî duygularına hitap eden bir bildiri daha yayımlamıştır. Bildiride, Müslümanların inançlarını ve geleneklerini özgürce sürdürebilecekleri, millî yaşamlarını serbestçe düzenleyebilecekleri vurgulanmış; bu yolla Bolşevik Devrimi’ne destek istenmiş ve bir çağrıda bulunulmuştur:

“Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibirya ve Türkistan Kırgızları, Kafkas ötesinin Türk ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkas dağlıları! Camileri ve ibadethaneleri yıktırılmış, gelenekleri hor görülmüş olan sizler! İnançlarınız ve gelenekleriniz, millî ve kültürel kurumlarınız bundan sonra serbesttir ve dokunulmazlık içindedir. Millî hayatınızı özgürce organize ediniz. Haklarınız, işçilerin, askerlerin ve köylülerin Sovyetleri tarafından korunacaktır. O hâlde bu ihtilali destekleyiniz!”³⁷

Bu ifadeler, Türkistan halkı arasında geçici bir iyimserlik yaratmış; Bolşevik yönetiminin Çarlık rejiminin baskıcı uygulamalarından farklı olacağına dair umut doğurmuştur. Ancak bu vaatlerin büyük ölçüde siyasi bir propaganda aracı olduğu kısa sürede ortaya çıkmıştır. Beyannamede yer alan özerklik, kendi kaderini tayin hakkı (self-determinasyon) ve kültürel özgürlük gibi ilkeler, uygulamada karşılığını bulmamıştır.³⁸

³⁵ Osman Yorulmaz, “Alaş Orda Hareketi”, *Belleten*, cilt LXXX, sayı 289, 2016, s. 949.

³⁶ *Sabah* Gazetesi, nr. 10123, İstanbul, 6 Rebî’ü’l-âhîr 1336 (20 Ocak 1918, Cumartesi), s. 2,

“Türkistan İslâm Konferansı Kararı”.

³⁷ Kalkan, a.g.e., s. 55.

³⁸ A. Ahat Andican, *Cedidizmi’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 33-34.

Bu gelişmelerin ardından, Sovyet yönetimi 2 Kasım 1917'de "Rusya Halklarının Hakları Deklarasyonu"nu yayımlamıştır. Deklarasyon, halkların eşitliği ve kendi kaderini tayin hakkı, tüm ulusal-dinî ayrıcalıkların kaldırılması ve etnik grupların özgür gelişim hakkı gibi ilkeleri ilan etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra, bu ilkelerle çelişen adımlar atılmıştır. 15-22 Kasım 1917 tarihleri arasında düzenlenen bir kongre sonucunda "Türkistan Sovyet Komiserliği"nin kurulduğu ilan edilmiş; böylece Türkistan üzerindeki yönetim hakkının yalnızca Bolşevik merkeze ait olduğu açıkça ortaya konulmuştur. Bu durum, Lenin ve Stalin tarafından imzalanan ve milletlerin kendi kaderini tayin hakkını tanıyan 2 Kasım 1917 tarihli bildirinin fiilen ihlali anlamına gelmiştir.³⁹ Bu deklarasyon, Sovyet iktidarının ilk anayasal niteliğe sahip belgesi olarak kabul edilmiştir. Söz konusu belgeyle birlikte Rusya, "İşçilerin, Askerlerin ve Köylülerin Sovyet Temsilcileri Cumhuriyeti" olarak ilan edilmiş; ayrıca Sovyet Rusya'da kurulacak olan Sovyet cumhuriyetlerinin federatif yapısının temel esasları ilk kez yazılı bir biçimde ortaya konulmuştur.

Kısa bir süre sonra, 3 Aralık (20 Kasım) 1917'de yayımlanan "Rusya ve Doğu'nun Tüm Çalışan Müslümanlarına" başlıklı çağrıda, "inançlarınız, gelenekleriniz, ulusal ve kültürel kurumlarınız özgür ve dokunulmaz ilan edilmektedir" denilerek önceki deklarasyonda belirtilen ilkeler tekrarlanmıştır. Ancak pratikte uygulanan politikalar, bu vaadlerle bağdaşmamıştır. Böylece, Sovyet yönetiminin Çarlık Rusyası'nın sömürgeci mirasından bütünüyle kopmadığı anlaşılmıştır.⁴⁰

Ekim Devrimi'nin hemen sonrasında, Sovyet yönetimi çok uluslu imparatorluk mirasını kontrol altında tutmak için yeni bir idari yapı arayışına girmiştir. Bu çerçevede, 26 Ekim 1917 tarihli II. Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi kararıyla Halklar Komiserliği (Narkomnats) kurulmuş ve kurumun başına Stalin getirilmiştir. Stalin, iç savaşın kazanılması ve komünizmin ülke genelinde kökleşebilmesi için Rus olmayan yerel seçkinlerin desteğinin zorunlu olduğunu fark etmiş; bu nedenle Narkomnats bünyesinde Yahudiler ve Müslümanlar dâhil olmak üzere farklı etnik gruplar için alt komiserlikler oluşturmuştur. Bu alt birimler arasında en etkin olanı, Rusya'daki Müslüman

³⁹ Saray, a.g.e., s. 240.

⁴⁰ Erdem Yılmaz, "Sovyet Özerkliğinin Kurulması'nda Türkistan Komitesi'nin Rolü (Nisan-Kasım 1917)," *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, cilt XII, sayı 4, 2025, s. 785.

toplulukların siyasal, kültürel ve dinî meseleleriyle ilgilenen Merkezî Müslüman Komiserliği (Nuskom) olmuştur.”

Narkomnats’ın kurulması, Sovyet iktidarının çok uluslu yapıyı teorik olarak tanıdığını gösterse de uygulamada bu politika giderek merkezileşmeye yönelmiştir. 1918 yılı başına kadar devletin adı Rusya Sovyet Cumhuriyeti olarak kalmış, idari yapılanmada köklü bir değişiklik yapılmamıştır. Her ulusa eşit haklar ve özerklik vaat edilmesine rağmen, devletin üniter mi yoksa federatif mi olacağı konusu uzun süre belirsizliğini korumuştur. Nihayet, 12-15 Ocak 1918 tarihli III. Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi ile Sovyet Rusya’nın federatif bir devlet yapısı resmen kabul edilmiştir.

Bu süreçte Müslüman-Türk bölgelerinde bağımsızlık hareketleri görülmeye başlanmıştır. Özerklik talepleri Bolşevik yönetimi tarafından bastırılmıştır. 8 Ocak 1918’de Kazan’da toplanan II. Tüm Rusya Müslüman Askerî Kongresi’nde gündeme getirilen İdil-Ural Cumhuriyeti projesi başarısızlığa uğramış; benzer biçimde 26-29 Kasım 1917’de Kokand’da ilan edilen Türkistan Özerk Hükûmeti de kısa sürede Sovyet kuvvetlerince dağıtılmıştır. Bu gelişmeler, Bolşevik yönetiminin özgürlük ve self-determinasyon yönündeki vaatlerinin yalnızca ideolojik düzeyde kaldığını, uygulamada ise Rusya’daki merkezî otoriteyi güçlendirmeye hizmet ettiğini açık biçimde ortaya koymuştur.⁴² Sovyet yöneticileri, özellikle de Stalin, bu bölgelerdeki “Millî Konseyleri”, merkezden kopma eğilimindeki “burjuva özerklik grupları” olarak nitelendirmiş ve bu tür girişimlere kesinlikle izin verilmeyeceğini açıkça ifade etmiştir.⁴³

⁴¹ Andican, *a.g.e.*, s. 39.

⁴² Yılmaz, *a.g.m.*, s. 787-788.

⁴³ Andican, *a.g.e.*, s. 39.

BOLŞEVİK TOPRAK VE GÖÇ SİYASETİ

Bolşevik Devrimi sonrasında Türkistan'da uygulamaya konulan ekonomik ve sosyal politikalar, devrimin vaat ettiği eşitlik ve adalet ilkeleriyle çelişen bir nitelik taşımıştır. Yönetim, “büyük devrimlerin büyük fedakârlıklarla gerçekleştiği” yönündeki söylemleriyle halkın yaşadığı ağır kayıpları meşrulaştırmaya çalışmıştır, ancak bu kayıpları önlemeye yönelik somut bir politika geliştirememiştir. Türkistan'a Rus göçmenlerin yerleştirilmesi süreci, Bolşevikler döneminde benzeri görülmemiş bir hız kazanmış; sosyalist bir yönetim iddiasına rağmen, toprak reformu yerel halkın lehine değil, sömürgeci çıkarlar doğrultusunda yürütülmüştür. Reform süreci, Bolşeviklerin bir “lütü” olarak sunulmuş ve ancak 1925 yılı sonunda gündeme alınabilmiştir. Oysa Türkistan'da toprak düzeni uzun süredir bozulmuş durumdaydı. Özbekistan'da pamuk üretiminin yaygınlaştırılması yerel halkı topraksız bırakmış, Kazakistan'da yerlilerin arazilerine el konulmuş, Türkmenistan'da ise geniş topraklar Rus ve Ermeni göçmenlere tahsis edilmiştir.⁴⁴

Bu süreçte yaşanan göç hareketlerinin ilki, 1916'daki Türkistan isyanı sırasında ortaya çıkmıştır. Çarlık yönetiminin, Türkistanlıları cephe gerisinde askerî işçi olarak görevlendirme kararı, halk arasında büyük bir tepkiye yol açmış ve kısa sürede geniş çaplı bir direnişe dönüşmüştür. 8 Temmuz 1916 tarihli emirnameyle yaklaşık yarım milyon Türkistanlı cepheye gönderilmek istenmiş, buna karşılık Hocent'te başlayan isyan tüm bölgeye yayılmıştır. General Kuropatkin komutasındaki birlikler, ancak 1917 Şubat'ında isyanı bastırabilmiş; altı ay süren çatışmalar sonucunda Rus kayıpları birkaç bini geçmezken, yalnızca Pişkek bölgesinde 30 binden fazla Kırgız hayatını kaybetmiştir. Genel toplamın ise yüz binleri bulduğu tahmin edilmektedir.

İkinci büyük göç dalgası, Basmacı hareketi döneminde gerçekleşmiştir. Sovyet yönetimine karşı yürütülen silahlı direnişin zayıfladığı süreçte, hareket mensupları ve onlardan etkilenen çok sayıda Türkistanlı, bölgedeki baskılardan kaçarak göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçler, özellikle Türkmenistan, Doğu Buhara ve Fergana Vadisi'nde yoğunlaşmıştır. Basmacılık hareketi, Sovyet yönetimine karşı Türkistan'ın millî mücadelesinin

⁴⁴ Togan, a.g.e., s. 384-385.

silahlı boyutunu teşkil etmiştir. 1917’de Hokand Muhtariyeti’nin Taşkent Sovyeti tarafından dağıtılmasıyla başlayan bu direniş, kısa sürede tüm Türkistan’a yayılmış ve 1930’lu yılların başlarına kadar sürmüştür. Sovyet yönetimi bu hareketi “karşı devrimci haydutluk” olarak nitelendirirken, “Basmacılık” terimini küçültücü bir anlamda kullanmıştır. Ancak Türkistan halkı arasında bu kavram zamanla “istiklal savaşçısı” ya da “mücahit” anlamına evrilmiş; bölgenin özgürlük mücadelesinin sembolü haline gelmiştir.

Hareketin temel amacı, Türkistan’ın bağımsızlığını sağlamaktır. “Türkistan Türkistanlılarıdır; Türkistan’ı Rusya’dan kurtarmak gerekir” anlayışı, mücadelenin özünü oluşturmuştur. Stalin ise bu hareketi, 1918-1924 yılları arasında Orta Asya cumhuriyetlerini Sovyet Rusya’dan ayırmayı amaçlayan milliyetçi bir isyan olarak tanımlamıştır. 1918’de Fergana’da başlayan ayaklanma kısa sürede genişlemiş, 1919 ortalarında bölgedeki pek çok merkez basmacıların eline geçmiştir. Sir Muhammed Beg gibi etkili liderlerin öncülüğünde hareket daha da güçlenmiş, 1922 yılı sonunda basmacıların sayısı 60 bine, Sovyet askerlerinin bölgedeki mevcudu ise 100 bine ulaşmıştır. Enver Paşa’nın katılımıyla Doğu Buhara bölgesi mücadelenin merkezi hâline gelmiştir.⁴⁵ 1920 yılı başlarından itibaren Enver Paşa, Moskova’da bulunarak Rus Sovyet Hükûmeti ile özellikle Türkiye meseleleri üzerine iş birliği girişimlerinde bulunmaktaydı. Onun liderliğinde hareket kısa sürede en yüksek noktasına ulaştı. Sovyet yönetimi, Enver Paşa aracılığıyla Doğu milletlerini komünist anlamda “ihtilalleştirmeyi” veya kurtarmayı hedefliyordu. Ancak Paşa’nın Anadolu’daki Kurtuluş Savaşı’na katılması, bu planı geçersiz kıldı ve onu Sovyetler açısından tehlikeli bir rakip konumuna getirdi. 1922’de Enver Paşa, Sovyet hükûmetine bir muhtıra göndererek Kızıl Ordu’nun Türkistan’ı terk etmesini talep etti. Çatışmaların şiddetlendiği bir dönemde, 4 Ağustos 1922’de Belcuvan’da Kızıl Ordu birliklerinin saldırısına uğradı ve bu çatışmada şehit düştü. Buna rağmen Basmacı hareketi bir süre daha devam etti.⁴⁶ 1923 yılı sonlarına gelindiğinde Basmacı gruplarının büyük kısmı imha edilmiş, bir bölümü teslim olmuş, bir kısmı ise mücadelesini sürdürmüştü. Ancak yeterli donanım ve lojistik desteğin yokluğu ile siyasi bütünlük eksikliği, bu hareketin düzenli Sovyet birlikleri karşısında kalıcı

⁴⁵ Andican, a.g.e., s. 149-151.

⁴⁶ Hayit, a.g.e., s. 281-282.

başarı kazanmasını engelledi. Türkmen sahralarının efsanevi lideri Cüneyd Han, 1928'de askerleriyle birlikte önce İran'a, ardından Afganistan'a geçmek zorunda kaldı. Böylece 1918'den beri süren Türkistan'daki silahlı milli direniş büyük ölçüde sona erdi.⁴⁷

Bolşeviklerin Türkistan üzerindeki hâkimiyet politikası yalnızca askerî ve idarî alanda değil, ekonomik yapının dönüştürülmesi yoluyla da sürdürülmüştür. Bu bağlamda pamuk üretimi, Sovyet yönetiminin bölgeye yönelik sömürgeci stratejisinin merkezinde yer almıştır. Bolşevikler, Türkistan'ın sulanabilir topraklarını pamuk üretimine ayırarak bölgenin tarımsal yapısını köklü biçimde değiştirmiştir. Amaç ise Rusya'yı pamuk konusunda Amerika'ya olan bağımlılıktan kurtarmak ve Türkistan'ı Moskova'nın hammadde deposuna dönüştürmektir. Bu doğrultuda toprak ve su kaynakları devlet mülkiyetine alınmış, köylüler kolhoz sistemine dâhil olmaya zorlanmıştır. Hububat üretimi büyük ölçüde ortadan kaldırılmış, tarımsal üretim pamuk monokültürüne indirgenmiştir. Direniş gösteren köylüler "burjuva unsurlar" olarak damgalanmış; hapis, sürgün ve idam gibi ağır cezalara maruz bırakılmıştır.

Toprakların kamulaştırılmasıyla birlikte köylülerin hayvanları ve üretim araçları da ellerinden alınmış, traktörlerin yaygınlaştırılması bahanesiyle üretim tamamen Sovyet kontrolüne bağlanmıştır. Böylece Türkistan halkı, Moskova'dan gönderilen makineler, yakıt ve teknisyenlere bağımlı hale getirilmiştir. Sosyal alanda da köklü dönüşümler gerçekleştirilmiş; 1930'da vakıf kurumu kaldırılarak mallarına el konulmuş, 1928'de başlatılan Beş Yıllık Plan çerçevesinde özel mülkiyet bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. Bu uygulamalar sonucunda Türkistan'da ağır kıtlıklar yaşanmış, ekonomik bağımsızlık tamamen ortadan kalkmıştır. Oysa bölge, yeraltı ve yerüstü zenginlikleriyle dünyanın en önemli coğrafyalarından biriydi. Doğal gaz, petrol, altın rezervleri ve verimli tarım vadileri, Türkistan'ı sürekli olarak siyasî ve ekonomik mücadelelerin odağı hâline getirmiştir. Bu sebeple Rusya, Türkistan üzerindeki hâkimiyetinden hiçbir dönemde vazgeçmemiş; bölgeyi

⁴⁷ Andican, a.g.e., s. 157.

hem ideolojik hem de ekonomik açıdan Sovyet sistemine bağımlı kılmayı amaçlamıştır.⁴⁸

TÜRKİSTAN BÖLGESİNİN SOVYET CUMHURİYETLERİNE BÖLÜNMESİ

Ruslara karşı Siyasi ve askerî mücadelelerde üstünlük sağlayamayan Türk toplulukları, bu kez haklarını korumak amacıyla komünist rejim içinde yeni bir mücadeleye giriştiler. Türkistan'da kurulan yerel komünist partilerde görev alan Türkler, bu partilerin tamamen Sovyet kontrolüne geçmesini engellemeye ve millî çıkarları korumaya çalıştılar. Bu hareketin öncülüğünü Münevver Kari, Tırar, Riskul ve Sultan Galiyev üstlendi. Onların çabaları, komünist yönetim altında bir millî Türkistan birliği oluşturma amacını taşımaktaydı.

1921 yılı temmuz ayında, Mustafa Kemal Paşa'nın yönlendirmesiyle Buhara'ya giden TBMM üyelerinden İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey'in girişimleri sonucunda "Türkistan Millî Birliği Teşkilatı" kuruldu ve başkanlığına Zeki Velidi getirildi. Ancak Rus baskısının artması üzerine Zeki Velidi ve teşkilatın önde gelenleri ülkeyi terk etmek zorunda kaldı.⁴⁹ Atatürk'ün kendi el yazısıyla kaleme aldığı "Demokrasiye Oylar, Çağdaş Akımlar" başlıklı notlarında belirttiği üzere, Bolşevik yönetim anlayışı ekonomik temellere dayalı bir azınlık diktatörlüğüdür; millî değerlere, bireysel özgürlüklere ve halk egemenliğine yer vermez. Halkın çoğunluğu, güç kullanılarak kendi iradesine karşı yönlendirilmektedir.⁵⁰

Rusya, Türkistan'daki siyasal uygulamalarında bölge halkının Türklüğüne saygı göstermemiş, milliyetçiliği geçici bir olgu olarak değerlendirmiştir. Marksist teoriye göre milliyetçilik, emperyalizmin bir aracı olup, ekonomik koşulların değişmesiyle ortadan kalkacak bir olgudur. Marx, Engels ve Lenin'e göre "millilik" kavramı, komünist ideoloji karşısında tasfiye edilmesi gereken bir unsur olarak görülmüştür. Bu nedenle Marksistler, bütün işçilerin birleşmesiyle ulusal sınırların ve milliyetçiliğin ortadan

⁴⁸ Togan, a.g.e., s. 384-385.; Andican, a.g.e., s. 164-165.

⁴⁹ Saray, a.g.e., s. 243.

⁵⁰ Turhan Feyzioğlu, *Türk Millî Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1987, s. 75.

kalkacağını öngörmüşlerdir. Orta Asya'nın Sovyet cumhuriyetlerine bölünmesi de bu birleşmeyi engelleme düşüncesinin bir sonucudur. Ancak II. Dünya Savaşı, bu teorik beklentiyi geçersiz kılmıştır. Marks'ın öngördüğü sınıf dayanışması, millî sadakatin önüne geçememiştir. Komünist olmayan ülkelerde gelişen sendikal hareketler de sınıfsal dayanışmadan ziyade üyelerinin ekonomik durumunu iyileştirmeye yönelmiştir.⁵¹ Orta Asya'nın Sovyet cumhuriyetlerine bölünmesi süreci, yerel komünist partiler aracılığıyla sistemli biçimde yürütülmüştür. Türkistan'daki komünist partiler, Rus Komünist Partisi'ne başvurarak ayrı cumhuriyetler şeklinde örgütlenme taleplerini iletmışlerdir. Bu talep, 12 Haziran 1924 tarihinde kabul edilerek Türkistan'da farklı Sovyet cumhuriyetlerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Cumhuriyetlerin kurulmasının kabul edilmesinden sonra oluşturulan Merkez Toprak Komitesi, yeni cumhuriyetlerin sınırlarını belirlemiştir. Buna göre;

1. Özbek Cumhuriyeti: Eski Buhara Cumhuriyeti toprakları ile Semerkand ve Taşkent bölgelerini kapsamaktaydı.

2. Türkmen Cumhuriyeti: Hazar kıyılarında Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen topraklarını içermekteydi.

3. Kazak Cumhuriyeti: Akmesicid, Evliya-Ata'nın bir kısmı ve Kazak bozkırlarını kapsamaktaydı.

4. Tacik Muhtar Bölgesi

5. Kırgız Muhtar Bölgesi olarak teşkil edilmiştir.⁵²

Rus hukuk sisteminde 1924 yılına kadar Türkistan'da "millî devlet" kavramı mevcut değildi. Bu yeni düzenleme, Orta Asya halklarının millî devlet kurma sürecinin ilk adımını oluşturmuştur.

Sovyetlerin 30 Aralık 1922 tarihli Birinci Kongresi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin kurulduğunu ilan etmişti. Ancak Türkistan'ın farklı idari birimlere ayrılması, "Türkistan" adını ortadan kaldırarak bölgesel bütünlüğü bozmayı ve "böl-yönet" siyasetini uygulamayı amaçlamaktaydı. Her ne kadar bu cumhuriyetler görünürde bağımsız birer devlet gibi sunulsa da

⁵¹ Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Milliyetçilik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1992, s. 34-39.

⁵² Saray, a.g.e., s. 244, 245.

filen Moskova'nın denetimi altındaydılar. Cumhuriyetlerin sınırları Moskova tarafından çizilmiş, bölgelere Rus ve Slav nüfus yerleştirilerek Türkler azınlık durumuna düşürülmüştür. Bu cumhuriyetlerin kanun yapma yetkileri yoktu; eğitim ve kültür politikaları Moskova'ya bağlıydı. Hatta bu devletlerin millî marşlarında yer alan “Büyük Ruslar, cumhuriyetleri ebediyen bölünmez bir birlik halinde birleştirdiler” ifadesi, Moskova merkezli ideolojik bağımlılığı yansıtmaktadır. Sovyet millî devlet anlayışı, komünizmin inşası ve milliyetçiliğin ortadan kaldırılması için bir araç olarak görülmüştür.⁵³

TÜRKİSTAN'DA UYGULANAN EĞİTİM VE KÜLTÜR POLİTİKASI

Sovyet yönetimi, Türkistan Türklerine Rus alfabesini kabul ettirmiş; Türk dili lehçelerine Rusça kelimeler yerleştirerek, bu lehçeleri “diller” olarak sınıflandırmıştır. Aynı zamanda yerli halk arasından rejime sadık kadrolar yetiştirerek, bu kişileri Sovyet çıkarları doğrultusunda birer araç haline getirmiştir. Türkistan halkına kendi tarihlerini öğretme imkânı verilmemiş, genç kuşaklar atalarının kültürel mirasından ve manevi değerlerinden uzaklaştırılmıştır. Bu politikalar, bölgedeki millî kimliği zayıflatma ve kültürel sürekliliği ortadan kaldırma amacını taşımıştır.⁵⁴ Türk dünyasının önemli bir parçası olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan; tarih boyunca ortak kültürel köklere sahip olmalarına rağmen, Rus ve Sovyet politikalarının etkisiyle farklı biçimlerde kültürel dönüşüm yaşamışlardır.

Azerbaycan, zengin edebî mirası ve “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” ilkesiyle modern Türk düşüncesinin merkezlerinden biri olmuştur. Ancak Rus işgali sonrasında eğitim kurumları Ruslaştırma politikasının bir aracı haline getirilmiş; Azerbaycan Türkçesi müfredattan çıkarılmıştır. 1926'da kabul edilen Latin alfabesi, 1928'de Türkiye'nin aynı yöndeki reformu sonrasında Sovyet yönetimi tarafından değiştirilmiş, Kiril alfabesi zorunlu kılınarak Türk dünyasının kültürel birliği zedelenmiştir.⁵⁵

⁵³ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara 1975, s. 341-360.

⁵⁴ Hayit, a.g.e., s. 367.

⁵⁵ Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 56.

Kazakistan'da ise eğitim kasıtlı olarak geri bırakılmış; İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde başlayan *usul-i cedid* hareketi kısa süreli bir yenileşme imkânı sunsa da Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarıyla etkisizleştirilmiştir. Sovyet döneminde Türkçenin ortak unsurları eğitim dilinden çıkarılmış, yerlerine Rusça kelimeler yerleştirilmiştir.⁵⁶

Kırgızistan'da Bolşevik Devrimi sonrasında Lenin ve Stalin'in yönlendirdiği politikalar doğrultusunda dil birliği Latin ve ardından Kiril alfabesiyle parçalanmış, Rusça eğitim dili haline getirilmiştir. Buna rağmen Kırgız halkı, *Manas Destanı* gibi eserlerle kültürel kimliğini korumayı başarmıştır.

Özbekistan ve Türkmenistan'da ise Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi doğrultusunda gelişen eğitim reformları Sovyet döneminde kesintiye uğramıştır. Rusçanın resmî dil haline getirilmesiyle kültürel asimilasyon hız kazanmış, millî kimliği savunan aydınlar baskı altına alınmıştır. Çolpan gibi düşünürler, bu dönemde hem kültürel direnişin hem de ulusal bilincin sembolü olmuşlardır.⁵⁷

CEDİDİZM HAREKETİ

Türkistan'daki dış dinamikli millî hareketlerin kadroları ve düşünsel temelleri büyük ölçüde XX. yüzyılın ilk çeyreğinde şekillenmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Ceditizm (Ceditçilik) hareketi, Türkistan'daki toplumsal ve siyasal dönüşümleri derinden etkilemiştir. Hareketin temelleri, Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın başlattığı Usul-i Cedid okullarıyla atılmıştır. Bu okullar, Arapça yerine Türkçeyi eğitim dili haline getirerek, dinî bilgilerin yanında matematik, tarih ve coğrafya gibi dünyevî derslerin müfredata dâhil edilmesini öngörmüştür.

Ceditizm, kısa sürede eğitim reformlarının ötesine geçerek, Çarlık Rusyası hâkimiyetindeki Müslüman Türk toplulukları arasında toplumsal reform ve kültürel yenilenme taleplerini temsil eden bir harekete dönüşmüştür. Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı çerçevesinde şekillenen bu akım, Panslavizm politikalarına karşı Türk dünyasında bir birlik

⁵⁶ Saray, a.g.e., s. 78-79.

⁵⁷ Gömeç, a.g.e., s. 146-147.

ideali yaratmayı hedeflemiştir. Böylece Ceditizm, yalnızca bir eğitim hareketi değil, aynı zamanda siyasal ve kültürel bir direniş ideolojisi haline gelmiştir.⁵⁸ Bu hareket Ruslaştırma politikalarına karşı Türkistan toplumlarını entelektüel ve kültürel bakımdan beslemiş, onların kimliklerini koruma mücadelelerine zemin hazırlamıştır. Özellikle Azerbaycan ve Türkistan'da görülen millî uyanış hareketleri, doğrudan Ceditçilik geleneğinin mirası üzerine inşa edilmiştir. Bu nedenle denilebilir ki, Ceditçilik, Asya Türklüğü arasında aydınların öncülük ettiği bir aydınlanma ve direniş hareketi olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Komünist rejim döneminde Ceditçiliğin izleri büyük ölçüde bastırılmış olsa da bu akımın düşünsel mirası Türk halklarının kültürel kimliğini koruma ve bağımsızlık bilincini sürdürme çabalarında yaşatılmıştır.⁵⁹ Komünist-Sovyet rejimi tarih sahnesinden silinmiş olsa da ardında Türkistan halkları açısından son derece tehlikeli ve yıkıcı bir miras bırakmıştır. Sovyet yönetimi, hâkimiyetini sürdürmek amacıyla milyonlarca Türk'ü çeşitli yollarla ortadan kaldırmış; tahminen 7 milyondan fazla Türk bu süreçte hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte, bölgedeki demografik yapı bilinçli biçimde değiştirilmiş, Rus nüfus oranı artırılmıştır. Sovyet döneminde başkentlerde Ruslar çoğunluğu, yerli halkların temsilcileri ise azınlığı oluşturmuştur.⁶⁰

STALİN DÖNEMİ TÜRK DÜNYASI VE KOMÜNİZMİN ÇÖKÜŞÜ

1924'te Lenin'in ölümünün ardından iktidara gelen Josef Stalin, 1953'e kadar süren yönetimi boyunca Sovyetler Birliği'ni merkezîyetçi, baskıcı ve ideolojik temelde yeniden şekillendirmiştir.⁶¹ Komünist ideallerin uygulanması totaliter bir devlet yapısı içinde şekillenmiştir. Stalinist rejim, devlet gücünü zayıflatmak yerine daha da pekiştirmiştir. Bu dönemde başlatılan tarımın kolektifleştirilmesi politikası, kırsal Rusya'yı komünist sistemle uyumlu hale getirmeyi amaçlayan köklü bir dönüşüm projesi olarak tasarlanmıştır. Beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde sanayileşme hedefleri

⁵⁸ Andican, a.g.e., s. 23-29.

⁵⁹ Taha Akyol, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak Yayınevi, İstanbul 1990, s. 44-45.

⁶⁰ Emine Naskali Gürsoy ve Şahin Liaisan, *Stalin ve Türk Dünyası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 7.

⁶¹ Gürsoy ve Liaisan, a.g.e., s. 7.

belirlenmiş, gerekli hammadde kaynaklarının önemli bir kısmı ise Türkistan topraklarından sağlanmaya başlanmıştır. Kolektifleştirme süreciyle birlikte, tüm köylü toplulukları “kolhoz” ve “sovhoz” adı verilen kolektif çiftliklerde birleştirilmiş, bu çiftlikler Komünist Parti’nin merkezi yönetimi altında yarı sanayi kompleksleri gibi çalışmaya zorlanmıştır. Yerel nitelikli toplumsal, idari ve kültürel kurumlar ortadan kaldırılmış; köylü toplumundaki en küçük mülkiyet veya statü farklılıkları dahi yok edilmiştir. Böylece geleneksel tarımsal yaşam biçimi tasfiye edilerek, partinin tam kontrolü altında yeni bir üretim ve yaşam düzeni kurulmuştur. Bu süreç, Rusya’daki en büyük pasif direniş biçimlerinden biriyle karşılaşmış olsa da rejim bu direnişi sert yöntemlerle bastırmıştır.⁶²

Sovyet ekonomik politikaları çerçevesinde, Türkistan çiftçilerinin toprakları devlet mülkü ilan edilmiş, çiftçiler “devlet işçisi” konumuna getirilmiştir. Özellikle pamuk üretimi, bölge halkını modern kölelik koşulları altında çalışmaya zorlamıştır. Aynı zamanda, Türkistan’ın yeraltı kaynakları sömürülmüş, bölgeye sanayi tesisleri kurulmuş ancak bu kaynaklardan yerli halkın yararlanmasına izin verilmemiştir. Bu durum, Türkistan’ı Sovyet sömürge ekonomisinin bir parçası haline getirmiştir.

Sovyetlerin uyguladığı çevre politikaları da bölgeye büyük zararlar vermiştir. Pamuk üretimini artırmak amacıyla Amu-Derya ve Sır-Derya nehirlerinin suları aşırı derecede kullanılmış; bunun sonucunda Aral Gölü’nün ekolojik felaketi ortaya çıkmıştır. Ayrıca Letitanı bölgesinde yürütülen nükleer denemeler sonucunda yaklaşık 1,5 milyon insanın sağlığı bozulmuştur. Ekonomik ve ekolojik yıkımın yanı sıra, Sovyet yönetimi dini hayatı da hedef almıştır. Ateizm esasına dayanan bu rejim, Türkistan’da 20.000’den fazla cami ve medreseyi yıkarak İslam kültür mirasını yok etmeye çalışmıştır. Ayrıca Sovyet politikalarının sonucu olarak 5 milyona yakın Türkistanlı işsiz kalmıştır.⁶³

Kolektifleştirme politikalarının ekonomik ve insani maliyeti ise beklenenden çok daha ağır olmuştur; milyonlarca insan açlık, sürgün ve

⁶² Gulland ve Dejevskiy, a.g.e., s. 156-157.

⁶³ Gürsoy ve Liaisan, a.g.e., s. 7.

zorunlu çalışma kampları sonucunda yaşamını yitirmiştir.⁶⁴ Dönemin önde gelen Marksist aydınlarından Piyotr Struve tarafından kaleme alınan “Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Manifestosu”, sonraki kuşaklara devrimci hareketin teorik bir temelini miras bırakmıştır. Belge, Marx ve Engels’in Komünist Manifesto’sunda ortaya konulan iki aşamalı devrim anlayışını önce burjuva demokratik devrim, ardından proleter sosyalist devrimini açık bir biçimde kabul etmekteydi. Bu yaklaşım, Rusya’daki sosyalist hareketin ideolojik yönelimini belirlediği gibi, ilerleyen dönemlerde Sovyetler Birliği’nin Türkistan’daki yayılcı politikalarının da düşünsel arka planını oluşturmuştur.⁶⁵ Sovyet modeline dayalı sosyo-ekonomik politikalar, beklenen kalkınmayı ve modernleşmeyi gerçekleştirememiştir. Eşitsizlikleri ortadan kaldırma iddiasıyla ortaya çıkan bu ideoloji, daha insani bir toplum hedeflerken, baskıcı ve kitle kontrolüne dayalı bir yapıya dönüşmüştür.⁶⁶

1970’lerin sonuna gelindiğinde Sovyet sistemi, ekonomik planlarla gerçekler arasındaki fark nedeniyle sürdürülemez hale gelmiştir.⁶⁷ Bu durum, rejimin ve onunla birlikte Sovyet imparatorluğunun çöküşünü kaçınılmaz hale getirmiştir. Moskova’daki Sovyet yöneticileri, komünizm-sosyalizm rejimini muhafaza etmek ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasını önlemek amacıyla reformist bir lider olarak Mihail Gorbaçov’u 11 Mart 1985’te göreve getirmişler; ancak gelişen siyasi ve toplumsal olaylar sonucunda Gorbaçov ve Boris Yeltsin, 17 Aralık 1991’de yıl sonuna kadar Sovyetler Birliği’ne son verilmesine karar verdiler. 21 Aralık 1991’de Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Moldova, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan liderleri Alma-Ata’da toplanarak Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)’nin kurulmasına karar verdiler.⁶⁸

SONUÇ

Rusya’nın Türkistan’a yönelik yayılma süreci, yalnızca askerî yerleşimle sınırlı kalmamış; ideolojik, idarî ve kültürel boyutları içeren çok katmanlı bir

⁶⁴ Gulland ve Dejevskiy, a.g.e., s. 156-157.

⁶⁵ Edward Hallet Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi*, cilt I, Çev: Orhan Suda, Metis Yayınları, 2006, s. 24-25.

⁶⁶ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Çöküş*, Çev: Gül Keskin ve Gülsev Pakkan, Kültür Yayınları, Ankara 1997, s.259.

⁶⁷ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 771.

⁶⁸ Hayit, a.g.e., s. 365.

dönüşüm projesi olarak şekillenmiştir. Çarlık yönetimi döneminde yürütülen işgaller, bölgenin stratejik konumunu güvence altına alma, doğal kaynakları denetim altına alma ve kalıcı bir idari hâkimiyet tesis etme hedeflerine hizmet etmiştir. Bu doğrultuda eğitim kurumlarının yeniden yapılandırılması, Rusçanın zorunlu hâle getirilmesi ve dinî yapıların devlet denetimine alınması, yalnızca yönetsel tedbirler değil, Türkistan toplumunun sosyo-kültürel dokusunu dönüştürmeye yönelik bilinçli politikalar olarak uygulanmıştır.

1917 Bolşevik Devrimi sonrasında kurulan Sovyet rejimi, eşitlik ve özgürlük söylemleriyle Çarlık yönetiminden kopuş iddiasında bulunmakla birlikte, Türkistan özelinde merkezî ve denetleyici yapıyı büyük ölçüde devam ettirmiştir. “Halkların kendi kaderini tayin hakkı” ilkesi, başlangıçta Türkistanlı aydınlar ve Müslüman topluluklar arasında umut uyandırmış; ancak uygulamada bölgedeki Rus idarî ve askerî kadroların varlığının sürmesi, yerel yönetim mekanizmalarının sınırlandırılması ve karar alma süreçlerinde Türk unsurunun etkisiz bırakılması, bu söylemin pragmatik ve araçsal bir nitelik taşıdığını ortaya koymuştur. Türkistan Komitesi gibi reform girişimleri, yerel halkın yönetime katılımını artırma hedefi taşısa da Bolşevik iktidarın giderek güçlenen merkezîyetçi yapısı karşısında etkili olamamıştır. Bu süreçte uygulanan eğitim, dil, din, nüfus ve ekonomik politikalar, Türkistan'ın toplumsal yapısını derinden etkilemiş; zorunlu kolektivizasyon, iskân ve kültürel müdahaleler, özellikle Kazak, Kırgız ve Özbek toplulukları arasında hem sosyo-ekonomik kırılmalara hem de ulusal bilincin yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla Rusya'nın Türkistan üzerindeki hâkimiyeti, askerî işgalin ötesinde, ideolojik yönelimler ve sosyal mühendislik uygulamalarının iç içe geçtiği kapsamlı bir tahakküm modeli üretmiştir. Bununla birlikte, uzun vadede bu baskı mekanizmaları, Türkistan halkları arasında millî uyanışın ve siyasal bilinçlenmenin güçlenmesine de zemin hazırlamıştır. Türkistan Müslüman Kongreleri, millî meclis talepleri gibi hareketler, bölge halkının kendi geleceğini tayin etme iradesinin somut yansımaları olarak ortaya çıkmış; her ne kadar Sovyet yönetimi tarafından askerî ve idarî yöntemlerle tasfiye edilmiş olsalar da bu girişimler modern Türkistan siyasal düşüncesinin temelini oluşturmuştur. Nitekim 20. yüzyılın sonlarında Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle birlikte bağımsız Türk

cumhuriyetlerinin ortaya çıkması, bu tarihsel sürecin uzun vadeli bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Sonuç itibarıyla Türkistan'ın modern tarihi, dış müdahale, ideolojik tahakküm ve merkezileşme politikalarına rağmen kimliğini koruma ve yeniden inşa etme mücadelesinin açık bir yansımasıdır. Bu yönüyle Türkistan tecrübesi, Sovyet milliyetler politikasının söylem ile uygulama arasındaki çelişkisini gösteren çarpıcı bir tarihsel örnek olmanın yanı sıra, ulusal bilincin nasıl süreklilik kazanabildiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

(BOA). Yıldız Perakende Evrakı (Y..PRK.HR..), 5/18, H. 29 Zilhicce 1298.

(BOA), Yıldız Perakende Tahrirat-ı Komisyonlar (Y..PRK.TKM.), 8/27, H. 25 Cemâziyelâhir 1302.

Sabah Gazetesi. Nr. 10123, 6 Rebî'ü'l-âhir 1336 (20 Ocak 1918), s. 2.

Tetkik Eserler

ACAR, Kezban, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimine Kadar Rusya Tarihi*, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2004.

AKYOL, Taha, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, İstanbul, Burak Yayınevi, 1990.

ANDİCAN, A. Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, Emre Yayınları, 2003.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yy. Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara, TTK Yayınları, 2003.

BAYRAMOL, Eray. "Türk Dünyasının Birliği: Türk Dünyası Teşkilatı ve Rusya." *MUTAD - Türk Devletleri Teşkilatı (Dünü, Bugünü, Yarını) Özel Sayısı*, 2025, ss. 121-143.

BRZEZİNSKİ, Zbigniew, *Büyük Çöküş*, Çev: Gül Keskil ve Gülsev Pakkan, Ankara, Kültür Yayınları, 1997.

BUSHKOVITCH, Paul, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016.

- CARR, Edward Hallet, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi*, cilt I, Çev: Orhan Suda, İstanbul, Metis Yayınları, 2006.
- EROĞLU, Hamza, *Atatürk ve Milliyetçilik*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1992.
- EYİCİL, Ahmet, *Siyasi Tarih (1789-1939)*, Ankara, Gün Yayınları, 2005.
- FEYZİOĞLU, Turhan, *Türk Milli Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1987.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.
- GULLAND, Robin Milner ve DEJEVSKİY, Nikolay, “*Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi*”, *Atılgan Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 8. Cilt, Çev: Metin Çulhaoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, ss. 155-159.
- GÜRSOY, Emine Naskali, LİAİSAN, Şahin, *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007.
- HABLEMİTOĞLU, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1995.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Ankara, Otağ Yayınları, 1975.
- KALKAN, Mustafa, *Sovyetler Birliğinin ve Rusya Federasyonlarının Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları*, İstanbul, Bilge Sanat Yapım Yayıncılık, 2007.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Sibir Hanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2019, ss. 505-506.
- KERİMOV, Hatice, *Türkistan Genel Valiliği'nde İdarî Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul, 2019.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, TTK Yayınları, 2014.

- ORAN, Baskın, *Türk Dış Politikası*, cilt I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- RENOJİN, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1982.
- RIASANOVSKY, Nicholas V. ve STEINBERG, Mark D., *A History of Russia*, Oxford University Press, New York 2018.
- SARAY, Mehmet, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, cilt XVIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 561-576.
- SARAY, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- SCHUYLER, Eugene, *Türkistan*, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2007.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
- YETİŞGİN, Mehmet, “Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, cilt XVIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 596-606.
- YILMAZ, Erdem, “Sovyet Özerkliğinin Kurulması’nda Türkistan Komitesi’nin Rolü (Nisan-Kasım 1917)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, cilt XII, sayı 4, 2025, ss. 776-798.
- YORULMAZ, Osman, “Alaş Orda Hareketi”. *Belleten*, cilt LXXX, sayı 289, 2016, ss. 939-976.